

A *-ba/-be* rag kialakulása

1. Az elmúlt évben jelentettem meg „A *be* igekötő alakja a XIV–XV. századi kódexeinkben” című tanulmányomat (Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc, 2002. 73–7). Ebben többek között azt állapítottam meg, hogy az igekötő végéről az *l* elem azért tűnt el, mert a *bel* egybeesett a *bel* ~ *bél* főnév korabeli alakjával, és a terjedelem kötöttsége miatt csak utaltam arra, hogy „ugyanígy magyarázható a *-be* rag alakulása is” (i. m. 77). Jelen dolgozatomban ezt kívánom részletesebben megvilágítani.

2. Abban általában egyetértenek a kutatók, hogy a végződés a *belé* ~ *belí* lativusragos névutóból jött létre. Ez a névutó a Halotti Beszédben többször is szerepel: *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli*. BENKŐ LORÁND a KTSz.-ben levő adatokat is névutónak tekinti, és ekképpen egészíti ki őket: *mvnybe[le] ha tekunte*, *[hi]tuan pustobe[l]e tacaruta* (ÁrpSzöv. 43).

Az alábbiakban bemutatom, hogyan jelentkezik a végződés a XIV–XV. századi kódexeinkben. BENKŐ kiegészítése elfogadható, ha a KTSz. eredetijének keletkezési idejét a XIII. század elejére tesszük (vö. ÁrpSzöv. 26). Később azonban nem lenne indokolt az ilyen kiegészítés. A Jókai-kódexben ugyanis már kétalakú illeszkedő *-ba/-be* rag van (vö. JAKAB LÁSZLÓ, A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. Debrecen, 2002. 450. A továbbiakban JKNyE.). Például: *kezebe vevue az penzt es vete egy ablakba* (80/8); *Es yly zernyew halalbol bekefegebe es nywgodalomba vette* (152/23–4); *fonha ewtett bewnbe nem hagyauala esny* (71/3). P. BALÁZS JÁNOS az általa kiadott mű bevezetőjében a kódex keletkezésének idejét így határozza meg: 1370 után/1440 körül (Jókai-kódex. XIV–XV. század. Bp., 1981. 10). Így feltételezhetjük, hogy a végződésnek ez a formája már a XIV. század elején élt legalábbis a kódex nyelvjárásában. A forrásban több mint 180-szor fordul elő ez a járulék, és mindössze két példa van közöttük, amelyek eltérő alakúak: *lewljuaala ewtett cellaja kewl egbee fel emeltettet* (41/21); *gyakorta erdemle lattny zent attyat egbee felemelettleny* (64/5). Ez a szóalak még kétszer fordul elő a szövegben egy *e*-vel írva: *gyakarta latta ewtett egbe fel emeletlen* (61/17); *Az ew aldot lelke gyakarta egbe nemcsak elmeyerent De teftizerent es fel emeltetykuala fewldrewl* (63/17). A *-bee* írásmód hosszú magánhangzóra utalhat. A kódex másolója ritkán jelöli a magán-

hangzók hosszúságát, de a jelöltek közül éppen az $\bar{e} \sim \acute{e}$ fordul elő legtöbbször (vö. JKNyE. 466). Ennek ellenére úgy vélem, hogy a másolat keletkezése idején a hosszú magánhangzós változat már nem élt a forrás nyelvjárásában, ezt a mélyhangrendű *-ba* megléte kétségtelenné teszi. Valószínűleg a másoló itt meghagyta a korábbi írásmódot.

Az ún. huszita bibliafordítást tartalmazó kódexekben is a kétalakú *-ba/-be* rag található. Ezekből idézek néhány adatot.

Bécsi Kódex: *iutanac Bètlèhèmbè* (2), *vazofba bè mēwèn* (2), *mazlad te fatatodat az ècètèbè* (5), *azpa τ abuzà λvzophè vèttènenc* (6), *zagadatba tōzbe τ bozzofagba adattanac* (18), *loc okozzofoc foglagba vitèttètèc a nē ofoldebè* (19).

Mücheni Kódex: *babillomba viteleiglen* (8rb11), *babillomba vitèlèt* (8rb12), *oltōztetec otèt bazfonba* (52va17), *èzèztuē oket betlechembe* (8vb8), *buzat ke. gohetec èn cūzombe* (20ra30), *ug be mēni o dicofègèbè* (84rb26), *èfèc a io földbe* (38vb8).

Apor-kódex: *Vittel minket tōrbe* (55/2), *ffel mentel magassagba* (58/5), *es nemzetbol nemzetbe orokiglen* (116/14), *ha fel menendek menbe* (151/11), *leuted oket tūzbe* (153/20).

A többi XV. századi kódexben is kétalakú a végződés:

Birk-kódex: *midon bel iettek az monostorba* (1a/14); *Se ferdobe ne mēnenek sem egeb hēre* (2a17); *Mendenhez on magat [io] peldaiol adga io tetemēbe* (2b27); *De hog remētelenfegbe ne effek* (3a7); *ouig mezeitelen vezzekuel ioien az capitulōba* (3b12).

Guary-kódex: *mind az tengorbe azaq pocolba v veloc zogdoffenec* (7/6), *Azert kiki mind iol vege ezebe* (8/12), *ki mōdatic menbe caialto binne* (42/11), *fel ropiul az mēnei hazaba* (66/6), *Es minec elotte be ment volna az fatorba* (111/18).

A Festetics-kódexben is a kétalakú *-ba/-be* rag található. A forrásban közel 150 adat van erre a végződésre: *Iutasson mýnketh mý wronk ýesus xp̄us menýeknek orzagaba* (15/10); *hogh be mennýenek syralmasok mennýekbe* (43/10); *Bel megýewnk ew sathoraba* (128/2); *hogý te ayandekodnak zemebe hanyasaawal megh ne zegyewnlýek* (379/7). Mindössze három olyan adat van a kódexben, amelynek az írása hosszú magánhangzót jelöl: *wagý ký aal az ew zenth helebee* (12/15); *een ferthezeethesseeges thestembee bekeseeggel zenwedny* (158); *Aldott wagý wram menýek erewssegeeebe* (259/9). A két utóbbi példában a rag inessivusi funkciót fejez ki.

A XIV–XV. századi kódexekben tehát mindig a kétalakú *-ba/-be* fordul elő. Csupán a Jókai- és a Festetics-kódexben van néhány, mindössze öt adat, amelyekben a végződés esetleges korábbi *-bee* változata szerepel. Ez az írásmód hosszú $\bar{e} \sim \acute{e}$ magánhangzóra utal. Elképzelhető, hogy a raggá fejlődés folyamatában egyes területeken volt a végződésnek *-bē* ~ *-bé* alakja is, amely később megrövidült. Ezt igazolják egyes későbbi nyelvjárások. HORGER ANTAL szerint

a halmágyi székely nyelvjárászigeten a hosszú magánhangzós illeszkedés nélküli *-bjé* él, a szintén egyalakú *-be* változatot pedig Göcsej és Nyitra környékén használják (Nyj. 125–6). SIMONYI a XIX. század végén írja, hogy Göcsejben nem illeszkedik a végződés: *tánczbe, szájába* (MHat. I, 50), és hasonlóképpen nyilatkozik a TMNy.-ban is (654).

XVI. századi forrásból, a Margit-legendából szoktak idézni *l*-re végződő formát: *keetfeqbel efueen* (140/10). Ezt az adatot SIMONYI ZSIGMOND találta, legalábbis ő idézi először (TMNy. 654). Ezt veszi át BERRÁR (TörtMondt. 37), majd pedig a történeti nyelvtan is (TNyt. II/1: 368). Tüzetesen végigolvastam az egész szöveget, de több ilyen adatot nem találtam benne. Ebben a forrásban is a *-ba/-be* az általános. Például: *el megyen vala az capitulum házba* (24/12); *es be bochatak az fewldben egy verewmbe awagy ferben* (103/21–2); *evlebe veue* (195/7); *ez zerzetbe jut vala* (200/3) stb. Az előbb idézett *keetfeqbel* kifejezés is még kétszer fordul elő a forrásban, de más végződéssel: *ketfeqben efenek* (183/8), *ketfeqben efet vala* (189/16). Ezekben már nem is *-be*, hanem *-ben* van. A két rag használatának a keveredése már a Jókai-kódexben is jelentkezik (vö. JKNyE. 450–1).

Bár a kódexekben *-bal/-bel* változatra tudomásom szerint a fent idézetten kívül nincs más adat, mégis valószínű, hogy egyes területeken folyamatosan megvolt. Ezt látszanak bizonyítani egyes palóc nyelvjárások. SIMONYI a mikófalvi palócoktól idéz ilyen szöveget: *tekénts be abbal a házbal; önts ebbel a vederbel vizet* (TMNy. 654). HORGÉR szerint egyes palóc vidékek emberei még a XIX. században, sőt a XX. század elején is ejtették a *-ba/-be* végén az *l* elemet (Nyj. 125–6).

3. A következőkben bemutatom a végződés keletkezésére vonatkozó nézeteiket. Ma már elfogadott ténynek látszik, hogy a belviszonyt kifejező ragok a *bel* ~ *bél* 'belső rész' főnév eredeti nyílt tőhangzós tövéből primér ragokkal keletkező névutóból jöttek létre. Ezt a felfogást olvashatjuk RÉVAITól kezdve minden összefoglaló munkában (RÉVAI, Ant. 221–2; TMNy. 654; KLEMM, TörtMondt. 180; BERRÁR, TörtMondt. 35–7; PAPP ISTVÁN, Unkarin kielen historia 153; TESz.; EWUng.; UEW.; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza 64–5; BENKŐ LORÁND, ÁrpSzöv. 228–30; TNyt. I, 290). Másképpen vélekedik BALÁZS JÁNOS „Belviszonyragjaink eredetéhez” című tanulmányában (NytudÉrt. 40. sz. 28–33). BALÁZS a *bel* ~ *bél* főnév ismeretlen eredete és a végzésekben végbemenő szabálytalan változások miatt kételkedik az általánosan elfogadott elméletben. Ezért egy *be* határozószóból származtatja ezeket a végzéseket, sőt magát a *bel* ~ *bél* főnevet is, és ez a határozószó szerinte eredetileg nyomatékösítő partikula lehetett. Ez a tanulmány nem sok visszhangot keltett, a TNyt. még az irodalomjegyzékbe sem veszi fel (vö. I, 318, II/1: 410). BÁRCZI pedig határozottan elutasítja ezt a magyarázatot (A HB. nyelvtörténeti elemzése 52).

BALÁZS cikkének megjelenése óta eltelt négy évtized. *Bél* szavunk eredete azóta tisztázódott (vö. TESz., EWUng., UEW.). BENKŐ LORÁND a *-ban/-ben* változat szabálytalan alakulását is kellő módon megmagyarázza (ÁrpSzöv. 228–30). A *-ba/-be* illativusi rag alakulására azonban a mai napig sincs megnyugtató magyarázat.

A raggá fejlődés menetét HORGER ANTAL úgy képzei el, hogy egyrészt *belé* > *beli* > *bel* változás ment végbe, s a *-bel* később illeszkedett is. Hangtani alapon azonban a *belé* ~ *bele*, és a *-bal/-bel* formától semmiképpen „sem jutunk el a mai *-ba/-be* alakhoz”, ezért feltételezi, hogy talán a *-belől* > *-ből* fejlődés és a *-rá/-ré*, *-á/-é* egytagú ragok analógiájára a kéttagú *-belé* helyébe az egytagú *-bé* lépett. Majd a véghangzó megrövidült, és kialakult a mélyhangrendű változat is. A *-bal/-bel* pedig lassan kihalt (Nyr. 39: 296, NyK. 42: 315–6).

BALÁZS szerint az *é* ~ *i* lekopását az „analógiák eléggé érthetővé teszik, de a *bel* *l*-jének eltűnésére HORGER magyarázata sem ad megnyugtató feleletet” (i. m. 28). Hasonlóképpen vélekedik J. SOLTÉSZ KATALIN (Az ősi magyar igekötők 25). BÁRCZI a különféle önálló szóból keletkező végződésekből végbemenő szabálytalan alakulásról ezt írja: „ha egy szó önállóságát, szemantikai teljes értékét elveszti és csak szintaktikai eszközzé gyengül, akkor hangtestében is szabálytalan zsugorodás áll be, amely az ismert hangfejlődési tendenciákkal semmiképpen sem magyarázható” (A HB. nyelvtörténeti elemzése 51). A kutatók általában elfogadják ezt a nézetet. KOROMPAY KLÁRA a TNyt.-ban ennek megfelelően így írja le a rag fejlődését: *-belé* > *-belē* > *-bel* > *-bé* > *-bē* > *-ba/-be*, és hozzáfűzi, hogy esetleg közvetlenül *belé* > *bé* változás történt az *l* kiesésével (II/1: 368).

4. Ezt a fejlődési sort a XIV–XV. századi adatok nem igazolják, de segítségükkel a változatok létrejöttét megmagyarázhatjuk. Először is a raggá fejlődés kezdetét kell tisztáznunk. Láttuk, hogy a Jókai-kódex korában már kétalakú a végződés. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy ez az állapot már korábban, a XIV. század elején is megvolt. Ha ez igaz, akkor a raggá fejlődésnek már a XIII. század közepén meg kellett kezdődnie egyes nyelvjárásokban. Tehát a XIII. század közepén indult el a *belé* ~ *beli* névutó változása.

A tövégi magánhangzó megrövidült: *belē* ~ *beli*. Ezek, de az előző fázis formái is, egybeestek a *bel* ~ *bél* főnév egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakjaival: *vminek belē* ~ *beli*. Tehát a *városbele* egyrészt azt jelentette ’városba’, másrészt ’város belseje’. Sőt a *-beli* változat használatkor hármas homonímia jött létre. A *városbeli* azt jelentette: ’városba’, ’város belseje’ és a ’városban levő/található, városból való’. A *-beli* képzőszerű funkciója a XIV. század elejére már kialakult, a Jókai-kódexben számos példát találunk: *azysbely* (57/15), *asisiabely* (2/11, 3/7), *eletewnkbely* (98/16), *yonhbely* (58/23), *cappolnabely* (1/18), *zyubely* (125/19), *varasabeli* (158/26), *varasbelyek* (150/17) stb. (vö. JKNyE. 421).

A *bel* ~ *bél* szónak több jelentése volt. A TESz. és az EWUng. a következőket ismeri az ómagyar korból: A) mn 'belső', B) fn 1. ? 'zsigerek', 2. 'gyümölcs húsa, belseje', 3. 'kanóc', 4. 'lélek', 5. 'az emésztő csatornának a hasüregben levő, csőszerű része', 6. 'gyomor'. Bár az összefüggésből általában kiderül, hogy melyik jelentés illik a helyzethez, mégis adódhattak olyan szóalakok, amelyekhez furcsa képzettársítás is kapcsolódhatott, ami szintén segíthette a véghangzó elmaradását. Például: az *állatbele megy* jelenthette azt, hogy 'állatba megy', de azt is, hogy az 'állat belseje/bele megy'. (Megemlítem, hogy TESz. és az EWUng. a szó 5. jelentésére 1533-ból hoz példát. Az 1510-ből származó Margit-legendában azonban már van rá adat: *Adak zent margit azzonnak az dízno belit ganeaua evzue mykeppen az díznobol ky vettek vala; 50/24*).

A *-bele* ~ *-beli* véghangzójának az eltűnését tehát a végződés és a *bel* ~ *bél* főnév birtokos személyragos alakjának a homonímiája okozta. Így született meg a *-bel* forma. A XIII. század második felében ez az alak egybeesett a *bel* főnévvel, amelyben még rövid volt a magánhangzó. A *városbel* jelenthette azt, hogy a 'városba' és azt, hogy a 'város belseje', hasonlóképpen: *emberbel* 'emberbe' és 'ember belső része'. A homonímia miatt a XIV. század elejére az *l* is eltűnt a járulék végéről. Ez a változás feltehetőleg nem ment végbe az egész magyar nyelvterületen, egy kis szigeten megmaradhatott a *-bel* alak.

A kutatók általában a HORGER-féle analógiás felfogás alapján úgy gondolják, hogy a *-bel* után *-bé* következett a fejlődés során. A fentiekből kiderült, hogy nincs szükség erre az analógiás magyarázatra, egészen más oka volt a végződés rövidülésének. A magánhangzó nyúlása az *l* eltűnésének a következménye is lehetett. Az adatok azonban nem valószínűsítik azt sem, hogy a *-bé* változat az egész magyar nyelvterületen létrejött. A XIV–XV. századi kódexekben többségében nincs nyoma a hosszú hangnak, a *-bé* meglétét ugyanis a végződés kétalakúsága kizárja. Csupán két forrásban van öt adat, amelyek korábbi hosszú hangra utalnak. Valószínű azonban, hogy az *l* elmaradása után a nyelvterület nagy részén nem történt nyúlás, hanem közvetlenül a *-be* forma jött létre. Ezt igazolja az is, hogy a *-bé* később is csak elszigetelten jelentkezik. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XIV. század elejére a következő fejlődés zajlott le: *belé* ~ *beli* > *-belē* ~ *-beli* > *-bel* > *-be*, és utána a *-be* mellé az illeszkedés révén megszületett a mélyhangrendű *-ba*, de a nyevjárások tanúsága szerint egyes helyeken hosszú ideig megmaradt egyalakúnak.

Ha a hosszú magánhangzós alak az *l* eltűnésével van kapcsolatban, akkor a fejlődés menete a következő lehetett: *-bel* > *-bē*, vagyis először nyílt hosszú hang keletkezhetett a XIII. század végén, a XIV. elején. Ez később megrövidülhetett, vagy egyes elszigetelt területeken helyébe lépett az *é*, és a *-bé* egyalakúként élt a XX. század elejéig.

A fenti nyelvjárási adatokból úgy látszik, volt olyan terület, ahol az *l* nem tűnt el a rag végéről, és ezen a fokon alakult ki illeszkedéssel a *-bal/-bel*. Ezt az

illeszkedő ragot ismereteim szerint a kódexekből nem lehet kimutatni. Amint láttuk, csak egy kódexben van a *-bel* változatra egy példa, a nyelvjárási adatok azonban bizonyossá teszik, hogy kisebb területen folyamatosan meg lehetett a *-bal/-bel* a XX. század elejéig. A köznyelv és a többi nyelvjárás hatására azután kihalt, mint az egyalakú *-bé* és *-be*, legalábbis a nyelvatlaszban nem találunk rájuk példát (vö. IMRE SAMU, MNyjRendsz. 316).

A végződés alakváltozatai tehát nyelvjárási különfejlődés eredményeképpen jöttek létre. Amint tudjuk, és ezt igazolják a fentiek is, az ómagyar kori nyelvjárásokban nemcsak hangtani eltérések voltak, hanem a ragok kialakulásának menete és fejlődésük végeredménye is különbözhetett.

JAKAB LÁSZLÓ